

des Religiösen Erlebens, Leipzig 1921; W. Gruehn, *Religionspsychologie*, Leipzig 1926; E. T. Clark, *The Psychology of Religious Awakening*, New York 1929; V. Grönbaek, *Om Beskivelsen af Religioese Oplevelser*, Copenhagen 1935; P. E. Johnson, *Psychology of Religion*, New York 1945; G. Berguer, *Traité de la psychologie de la religion*, Lausanne 1946; G. W. Allport, *The Individual and His Religion*, New York 1950; L. W. Grensted, *The Psychology of Religion*, Oxford 1952; Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952; W. H. Clark, *The Psychology of Religion*, New York 1958; W. W. Meissner, *Annotated Bibliography in Religion and Psychology*, New York 1961; G. S. Spinks, *Psychology and Religion*, Boston 1965; P. W. Pruyser, *A Dynamic Psychology of Religion*, New York 1968; a.mlf., *The Psychology of Religion, Historical and Interpretative Readings* (ed. O. Strunk), Nashville 1971; A. Vergote, *Psychologie Religieuse*, Bruxelles 1969; a.mlf., *The Religious Man*, Dublin 1969; a.mlf., *Religion, foi, incroyance*, Bruxelles 1983; *Psychology and Religion* (ed. L. B. Brown), Harmondsworth 1973; W. E. Oates, *The Psychology of Religion*, Waco 1973; D. Capps v.d.gr., *Psychology of Religion*, Detroit 1976; *Current Perspectives in the Psychology of Religion* (ed. H. N. Malony), Michigan 1977; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, Ankara 1980; A. Godin, *Psychologie des expériences religieuses*, Paris 1981; D. C. Bateson — W. L. Ventis, *The Religious Experience: A Social Psychological Perspective*, Oxford 1982; Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, Ankara 1987; a.mlf., "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *EAÜİFD*, sy. 5 (1982), s. 87-108; a.mlf., "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *a.e.*, sy. 7 (1986), s. 153-185; a.mlf., "Günümüzde Din Psikolojisi", *a.e.*, sy. 8 (1988), s. 253-263; Mahmud Osman Necâti, *el-Kur'ân ve 'ilmü'n-nefs*, Beyrut 1987; D. M. Wulff, *Psychology of Religion, Classic and Contemporary Views*, New York 1991, s. 5-40; James W. Heisig, "Psychology of Religion", *ER*, XII, 57-66.

KERİM YAVUZ

D) Din Sosyolojisi. Sosyolojik metot, düşünce ve yaklaşımların dinî alana uygulanması ile ortaya çıkan din sosyolojisi dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, müesseselerini, içtimai tezhürlerini, bunların zamanla hangi sosyal şartlara bağlı olarak değişme gösterdiklerini, değişme şekillerini, sosyal sınıflarla ilişkilerini, dinî grup ve cemaatleri, çeşitli dinî ahlâk türlerini inceleyen bir bilim dalı olarak XX. yüzyılın başlarında bağımsızlığını kazanmıştır. Din sosyolojisi, muhteva itibarıyla bütün dinleri inceleyerek genel sonuçlara varıyorsa "genel din sosyolojisi", sadece bir din veya mezheple ilgileniyorsa "özel din sosyolojisi" adını alır. Ancak genel ve sistematik bir dinler sosyolojisinin olabileceği savunulmakla birlikte sadece bir dini veya mezhebi konu edinen din

sosyolojileri de vardır. İşte bu çerçevede İslâm dünyasında İslâm sosyolojisi adıyla yeni bir disiplin doğmuştur.

Din sosyolojisinin konusu ilim adamlarınca farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Fransız sosyologu E. Durkheim ve onu takip edenler, dinin mahiyetini ortaya koymak maksadıyla "ilkel" diye nitelendirdikleri dinleri en saf ve yalın haliyle ele alarak tarihî ve etnolojik malzemeler yardımıyla tahliller yapmışlardır. Din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen M. Weber, E. Troeltsch, W. Sombart ise bu bilim dalının din-toplum ilişkilerini ve karşılıklı tesirlerini konu edinmesi gerektiğini savunurlar. Bunlara göre bütün faktörler fonksiyonel olarak birbirine bağlı olduğu için dinin ekonomik hayata tesirleri olduğu gibi ekonomik faktörlerin de dinî hayata tesirleri vardır. Din sosyolojisi dinin mahiyetini araştırmak yerine dini sosyal davranışın belli bir tarzı olarak ele almalı ve bu açıdan onun etkilerini ve şartlarını incelemelidir.

Din sosyolojisinin konusu dinin toplumla ilişkileri ve karşılıklı etkileşim tarzları olarak gösterilmesine rağmen bu disiplinin klasiklerinde daha çok dinin topluma olan etkileri üzerinde durulmuştur. Bununla beraber Weber ve onu takip edenlerin gayretleriyle din sosyolojisi, Durkheim ekolünün yaptığı gibi etnoloji verilerine dayanan bir iptidai dinler araştırması olmaktan çıkmış, inançların geçirdiği değişimleri ve bunların hangi sosyal şartlara bağlı olduğunu, günlük hayata ne oranda yansıdığını, şehir, köy veya çeşitli sosyal gruplarda hayata yansımalarını incelemeye yönelmiştir. 1960'lı yıllardan sonra gerek uygulamaya ağırlık veren Amerika'daki, gerekse teoriyi öne alan Avrupa'daki çalışmalarda dinin ve özellikle Hristiyanlığın modern dünyaya intibaki, sekülerizm, çağdaşlaşma, ihtidâ, irtidat, klasik ve modern dinî gruplar, Hristiyanlık'ta ve bilhassa İslâm'da fundamantalizm, geleksel ve sivil din, din ve muhtelif dinî organizasyonlarda kadının eski ve yeni durumu, din ve aile, dinî farklılaşma, dinî bütünleşme, din ve gelişme, çeşitli dinî ahlâk türleri gibi konular din sosyolojisinin başlıca meselelerini oluşturmuştur.

Genel sosyolojinin bir dalı olarak ortaya çıkan din sosyolojisi kelâm, din psikolojisi, din fenomenolojisi ve dinler tarihini tamamlayan ve bunlarla iş birliği yapan bir disiplindir. Diğer taraftan hu-

kuk ve siyaset biliminin konusu olan devlet, ekonomi, kültür ve siyasetle din arasındaki ilişkilerden dolayı din sosyolojisi bu tür sosyal bilimlerle de yakından ilgilidir. Din sosyolojisinin değişik bilim dallarıyla yakın ilişki içinde bulunması ve geniş bir çalışma alanına sahip olması, araştırmalarda din ve ilâhiyat bilimlerinin metotları yanında genel sosyolojide kullanılan metotları da takip etmesini zorunlu hale getirmiştir. Bunlar genel olarak vasıflama ve gözlem şeklindeki metotlardır.

Din sosyolojisi, XX. yüzyılın başında bağımsızlığını kazanmış genç bir bilim dalı olmakla birlikte eski çağlardan beri din, dinî inançlar, ibadetler, dinî kurumlar ve bunların sosyal hayata tesirleriyle cemiyetin bunlara etkileri gibi konular üzerinde de düşünülmüş ve çalışmalar yapılmıştır. Mukaddes kitapların peygamberler tarihiyle ilgili izahları bu konunun ilk vesikaları sayılır. Eski Yunan düşüncesinde din sosyolojisine dair önemli bilgilere rastlanmaktadır. Eflâtun'u (m.ö. 347) fikirlerinden dolayı ilk din sosyologu olarak görenler vardır. Eflâtun felsefe, ahlâk ve siyaset sisteminin temelini dini koymak istemiş, *Devlet* ve *Kanunlar* adlı eserlerinde din ve dinin toplum hayatındaki öneminden söz etmiştir. Aristo (m.ö. 322) din hakkındaki görüşlerini daha çok metafizik ve psikolojik temellere dayandırmıştır.

İslâm düşünce tarihinde sistematik tarzda ve belirli bir disiplin içinde olmasa da tefsir, hadis, fıkıh, İslâm tarihi ve İslâm felsefesi gibi değişik ilimlerde din sosyolojisi konularıyla ilgili birtakım değerlendirmeler ve yorumlar mevcuttur. İslâm felsefesinin önde gelen simalarından Fârâbî (ö. 339/950), din ve toplumla ilgili fikirlerine özellikle *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Taḥşîlül's-sa'âde*, *el-Medînetü'l-fâzıla*, *Kitâbü'l-Mille* ve *Fuṣûlül'-medenî* adlı eserlerinde yer vermiştir. Din sosyolojisinin önemli meselelerinden olan din-devlet konusunu işlediği birinci ve üçüncü eserlerinde görüşlerini genelde ulûhiyyet ve nübüvvet nazariyesi çerçevesinde işleyen Fârâbî siyasî otoriteyi temsil eden hükümdarı, fazilet ve hikmeti şahsında toplamış bir kişi olarak nübüvvet hırkası giymiş bir Eflâtun şeklinde göstererek peygamberliğin ve dinin toplum hayatındaki önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Gazzâlî de (ö. 505/1111) din sosyolojisinin üzerinde durduğu din-devlet, din-toplum, din-hukuk, din-iktisat ve din-

ahlâk meseleleriyle ilgili görüşlerini daha ziyade *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn, Naşiha-tü'l-mülûk, Kimyâ'ü's-sa'âde, el-İk-tisâd fi'l-i'tikâd* gibi eserlerinde ortaya koymuştur. Din-devlet münasebetlerindeki karşılıklı bağımlılığı bir teşbihle anlatan Gazzâlî'ye göre bunlar ikiz kardeş gibidirler; din insan cemiyetinin temeli ise hükümdar da (yani devlet) bu temelin koruyucusudur. Böylece Gazzâlî devlet düşüncesinin oluşumuyla ilgili temellendirmesinde olsun, din ve devletin lüzumu konusunda olsun seleflerinin ideal toplum anlayışlarından ayrılıp sosyal realiteden, gerçek toplumdan hareketle görüşlerini serdetmiş, cemiyetin dinî-sosyal realitesine dayanmayı esas alarak tecrübî din sosyolojisine ışık tutmuştur. Hayatı boyunca yaptığı çalışmaların ana hedefi, tevhid inancı ve peygamberin risâleti etrafında bütün müslümanları birleştirmek ve İslâm cemaatinin bütünleşmesini sağlamak olan Gazzâlî bu maksatla fanatizm, taklit ve mezhep taassubu ile ısrarla mücadele etmiştir. Eserlerinde Ehl-i sünnet dışındaki mezhepler yanında çeşitli tarikat, fırka ve dinî gruplar hakkında bilgiler vermiş, böylece din sosyolojisinin önemli bir konusunda kendisinden sonra gelenlere rehberlik yapmıştır.

Gazzâlî *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'de iman, ibadet ve öteki dinî yaşayış ve davranış biçimlerinin belli başlı kategorilerine temas ederken dinî tecrübenin teorik ve pratik anlatımlarına, çalışma, helâl ve haram kazançlar, alışveriş, faiz vb. konulara eğilerek dinî, iktisadî, ahlâkî yaklaşımlara yer vermiş olmakla modern din sosyolojisinin hazırlanmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ayrıca Gazzâlî, diğer İslâm bilginleri gibi tarihî metodu benimsemekle birlikte görüşlerini çeşitli tarihî ve an'anevî misallerle takviye ederken Hz. Peygamber'in sünnetini, aşap ve tâbiînin âdet ve uygulamalarını ön plana çıkarmak suretiyle bir bakıma İslâm sosyolojisine örnek teşkil edecek bir yol takip etmiştir.

İslâm dünyasında dinî gruplar meselesini ele alan bir başka kişi Şehristânî'dir (ö. 548/1153). *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eserinde muhtelif İslâm fırkaları ve inançları yanında çeşitli dinler ve felsefî ekoller hakkında bilgi vermiş, fırkalar ve mezhepler arasında mukayeseler yapmıştır. Onun bu çalışması hem dinler tarihi, kelâm, mezhepler tarihi, İslâm felsefesi gibi dinî ve aklî ilimler hem de din sosyolojisi için önemli bir kaynaktır.

Din sosyolojisinde önde gelen isimlerden biri de meşhur *Mukaddime*'sinde din sosyolojisiyle ilgili değerlendirmelere yer veren İbn Haldûn'dur (ö. 808/1406). Ona göre insan türü için birlik (ictimâ) ve toplu yaşama zaruridir. Aksi takdirde insanların varlığı ve onlar vasıtasıyla Allah'ın âlemi mâmur ve insanları kendisine halife kılma yolundaki iradesi tam olarak gerçekleşmiş olmaz. Hükümdarlığı insan için tabii bir özellik ve siyasetin icabı olarak gören İbn Haldûn, hükümdarlığın nübüvvetle irtibatını kuran filozofları (Fârâbî gibi) tenkit ederek barışın bir peygamber vasıtasıyla şer'î esaslar dahilinde temin edilebileceği gibi, gayri müslim bir hükümdar ve din dışında tesbit edilen esaslarla da sağlanabileceğini belirtir. Yine ona göre büyük devletler ancak din asabiyetiyle kurulabilir ve yaşatılabilir.

İbn Haldûn, halkın zamanla siyasî otoriteye itaati Allah'ın değiştirilemez, aksi düşünülemez bir fermanı gibi telakki etmesiyle bir tür halk itikadının meydana geldiğini belirterek bunun toplumların siyasî hayatına yansımaları ve sultan karizmasının oluşumunu açıklarken âdetâ Weber'e önderlik etmektedir. Ona göre devleti elde bulunduranların idareleri sağlamlaşıp istikrar kazanınca bu istikrar birkaç nesil boyu babadan oğula intikal eder; bu intikal süreci insanların hânedanlara gönüllü itaatlerini kolaylaştırır, hatta giderek teslimiyet göstermenin dinî bir emir olduğuna inanmalarına vesile olur. Böylece halk hânedanlar için savaşırken Allah için savaştığını düşünür. Neticede devletin devamı için nesep asabiyetinin yerini dinî asabiyet alır. İbn Haldûn, kelâm kitaplarında itikada dair konulara imâmet meselesinin de eklenmesini böyle bir gelişmenin sonucu olarak gösterir (*Mukaddime*, I, 480-481).

İbn Haldûn, coğrafi şartlara bağlı olarak gördüğü refah ve bolluğun bedeninde çeşitli halleriyle din ve ibadet üzerinde etkisi olduğunu belirterek iktisadî ve coğrafi unsurlarla dinî yaşayış arasındaki ilişkiye temas eder. Ona göre sıkıntı ve darlık içinde yaşayanlar zenginlere ve refah içinde yaşayanlara oranla daha iyi bir ahlâka ve dinî yaşayışa sahiptirler, ibadete daha düşkündürler. Bunun için şehirde ve kasabalarda dindar insanlar daha azdır (*a.g.e.*, I, 346-347, 420-421). Günümüzde sanayileşmiş ve şehirleşmiş ülkelerde ekonomik kalkınma ile birlikte dindarlığın zayıfladığı tesbit edilmiştir. İbn Haldûn'un dinin sos-

yal önemi ile din-cemiyet ilişkilerini müşahade ve tecrübeye dayanarak ele almasına bakarak onun bugünün modern tecrübî din sosyolojisinin hazırlayıcısı olduğu söylenebilir.

İslâm düşünce tarihinde ayrıca tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslâm tarihi ve medeniyeti gibi İslâmî ilimler alanında yapılan çalışmalarda da din sosyolojisinin tarihçesi yönünden oldukça önemli bilgilere rastlanır. Günümüzde oluşturulmaya çalışılan İslâm sosyolojisi bu temel klasiklere dayanma gayreti içindedir.

Din sosyolojisinin kuruluşu, sosyolojinin bağımsız bir ilim dalı olarak doğmasında rol oynayan A. Comte, E. Durkheim ve M. Weber gibi tanınmış bilginlerin çalışmaları sayesinde olmuştur. Comte, metafizik yaklaşımlara tepki şeklinde ortaya çıkan pozitivist ve evrimci görüşlerin etkisinde kalmış ve insanlığın gelişimini üç merhalede inceleyerek ilk merhaleye "teolojik hal" adını vermiştir. İkinci ve üçüncü merhaleyi temsil eden metafizik ve pozitif dönemlerde de dinin önemli bir sosyal faktör olarak varlığını koruyacağını belirten Comte, vahye dayalı dinlerin geçerliliklerini yitirdiklerini iddia ederek pozitif gerçeklere dayanan, sevgiyi, düzeni ve ilerlemeyi temel hedef olarak kabul eden bir insanlık dininin kurulmasını önermiştir.

Durkheim, *Les Formes élémentaires de la vie religieuse* (Paris 1912) adlı eserinde dinle ilgili görüşlerini açıklamıştır. Ona göre felsefe, ilimler, ahlâk, hukuk, kısaca sosyal düzen dinden doğmuştur. *La Suicide* (Paris 1897) adlı eserinde de dinin ahlâkî ve mânevî kuvvetini, intiharlarda dinî inançların oynadığı rolü ortaya koymuştur. Bununla beraber tesbitlerini ilâhî ve evrensel dinlere değil nispeten sınırlı bir cemaate ait totemizme ve Uzakdoğu dinlerine istinat ettirdiği için onun din sosyolojisi, etnolojik verilere dayanan bir iptidai dinler sosyolojisi özelliği göstermektedir.

Gerçek anlamda din sosyolojisinin kurucusu kabul edilen M. Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* başlığıyla Türkçe'ye çevirilen (trc. Zeynep Arioba, İstanbul 1985) *Die Protestantisch ethik und der Geist des Kapitalismus* (1904) adlı eserinde ve 1904'ten sonra yayımlanan makalelerinde din, toplum ve iktisat konularına ağırlık vermiştir. Bu makaleler daha sonra *Gesammelte Aufsätze Zur Religionssoziologie* (I-III, Tübingen 1922-1923) adlı eserde toplan-

mıştır. Denemelerinde Konfüçyanizm, Taoizm, Hinduizm, Yahudilik ve Hristiyanlığı inceleyen Weber çalışmalarında İslamiyet'e yeteri kadar yer vermemiştir. Onun din sosyolojisiyle ilgili çalışmalarında esas mesele, dinlerin doğruluğu veya yanlışlığı değil birbirinden farklı tarihî şartlarda ortaya çıkan dinlerin günlük hayattaki yani siyasî, idarî, ekonomik ve ahlâkî davranışlar üzerindeki tesiridir. Bununla birlikte tek yönlü bir yaklaşım taraftarı olmayan Weber, sosyal yapının dinî hayatın şekillenmesinde oldukça önemli tesirleri bulunduğunu ileri sürmüştür. Böylece dini bir değişken olarak kabul edip sosyal ve ekonomik hayat üzerine tesirini anlamayı ve tesbit etmeyi ilmî bir zaruret şeklinde görmüştür.

Gelişmeye uygun olup olmama bakımından dinleri, insanın dünyaya uyumunu kolaylaştıran dinlerle kurtuluş vaad eden dinler diye ikiye ayıran Weber, adı geçen eserinde dini yaşayan sosyal biçimiyle ele alarak ekonomik düzenle ilişkisini incelemiştir. Sosyal değişim ve gelişimde dinin oynadığı rol üzerinde duran Weber, Protestanlığın kapitalizmin oluşumunda ve toplumun örgütlenmesinde icra ettiği fonksiyonları ortaya koymuştur. Ona göre Protestan ahlâkının Avrupa'da yarattığı yeni değerler ve iş ahlâkı kapitalist birikimi hızlandırmış, disiplinli iş ve meslek adamını şekillendirmiştir.

Weber'in araştırmalarının eksikliklerini E. Troeltsch tamamlamıştır. Bütün çalışmalarını Hristiyanlığın tarihî sosyolojisine hasreden Troeltsch, Ortodoks olanlar ve olmayanlar arasındaki inanç zıtlıklarının ötesinde Hristiyanlığın iç farklılıklarını pozitif bir plan çerçevesinde işlemiş, Weberci anlamda son derece başarılı sosyolojik tipler ortaya koymuş ve böylece özel din sosyolojisinin bir örneğini sergilemiştir.

Sistematik ve tarihî din sosyolojisinin ilk denemesi, Weber'in öğrencisi olan J. Wach tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu konudaki ilk çalışması olan *Einführung in die Religionssoziologie* (Tübingen 1931), din sosyolojisine giriş mahiyetinde bir eser olup bunu *Sociology of Religion* (Chicago 1944 [*Din Sosyolojisi*, trc. Ünver Günay, Kayseri 1990]) takip etmiştir. Mukayeseli ve kavrayıcı bir din sosyolojisini savunan Wach, metod bakımından çok defa Weber'e bağlı kalarak din adamları tipolojisi oluşturmuş, dinî düşünce ve telakkilerin sosyal fonksiyonlarına işaret etmiş, dini cemiyetle açıklamak

için sosyal olayları zorlamaksızın din-cemiyet ilişkisini araştırmış, bu amaçla arkaik-ilkel dinleri en küçük ayrıntıları ile sosyolojik araştırmaya açmıştır.

Soziologie der Religion (Bonn 1947) adlı eserin müellifi Güstav Mensching bütün dinlerin ve cemaatlerin sosyolojik analizini yapmış, bu arada dinin toplum içinde kendine has bir varlığı ve dinamizmi olduğunu özellikle vurgulamıştır.

XX. yüzyılda din sosyolojisi alanında etkili olan isimlerden Gabriel Le Bras, aslen hukuk tarihçisi olmakla birlikte din sosyolojisinin bir gözlem ve nicelleştirme alanı haline gelmesini sağlamış ve, "Tanrılar kadar onlara tapanlara da dikkat edelim" diyerek sosyologların dikkatini inançlara ve onların dinî davranışlara olan etkisine çekmiş, bu maksatla mukayese metodunu kullanarak yaptığı çalışmaları *Etudes de sociologie religieuse* (I-II, Paris 1955-1956) adlı bir eserde toplamıştır.

Batılı sosyologların genellikle dine ilâhî bir hakikat olarak değil daha çok sosyal bir fenomen olarak baktıklarını önemle belirtmek gerekir. Dolayısıyla onlara göre bir dinin hak veya bâtil yahut tahrife uğramış olması pek önemli değildir; önemli olan, dinin toplumun dinamizmine olan katkısı ve toplumu disipline etmedeki rolüdür.

Din sosyolojisiyle ilgili teorik ve uygulamalı çalışmalar Belçika, Hollanda, İtalya, Kanada, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'da da yaygınlaşmıştır. Son zamanlarda müstakil din sosyolojisi, Katoliklik ve Protestanlık sosyolojisi kongreleri ve sempozyumları düzenlenmeye başlanmıştır. Çeşitli ülkelerde sosyologlarca yapılan araştırmalar, kongre ve sempozyumlarda sunulan tebliğler muhtelif periyodiklerde yayımlanmıştır. Müstakil din sosyolojisi dergilerinden halen yayınına sürdürenler *Social compass*, *Archives de sciences sociales des religions* (önceleri *Archives de sociologie des religions*), *Religion e Società*, *Journal for the Scientific Study of Religion*, *Sociological Analysis* (1965'e kadar *American Catholic Sociological Review*), *Review of Religious Research* ve *Sciences religieuses* gibi periyodiklerdir.

İslâm Sosyolojisi. Batılı sosyologlar genellikle kendi sosyal ihtiyaç ve problemlerini, sosyal yapılarını göz önüne alarak çalışmalar yapmakta ve bunlara dayanarak birtakım genel değerlendirmelerde bulunmaktadır. Batılılar'ın çalışmaları ve düşünceleri Batılı olmayan top-

lumların mahallî özelliklerine uzak ve çok defa ters düşmekle kalmamış, aynı zamanda geliştirdikleri sosyolojik nazariyeler bu toplumların içinde bulundukları durumu açıklamakta yetersiz kalmıştır. Bu sebeple müslüman toplumlardaki din ve cemiyet ilişkilerini kendine konu edinen bir İslâm sosyolojisinin ortaya çıkması yönünde Batı ülkelerinde ve İslâm dünyasında bir dizi çalışma yapılmıştır. Batı'da Yahudilik, Hristiyanlık, Uzakdoğu dinleri ve ilkel dinler hakkında pek çok sosyolojik çalışma yapılmasına karşılık yakın zamanlara kadar İslamiyet'i araştırma konusu yapan sosyolojik incelemeler yoktu. Louis Massignon, *Année sociologique*'in ikinci serisindeki yazılarında konu ile ilgilenmeye başlamış ve onu daha sonra Reuben Levy (*Introduction to the Sociology of Islam*, 1933; *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957), H. A. R. Gibb (*Modern Trends in Islam*, Chicago 1947; *Islamic Society and the West*, I-II, Harold Bowen'la birlikte, London 1950-1957), A. Bel (*La Religion musulmane en Berberie, esquisse d'histoire et sociologie religieuse*, Paris 1938), J. Chellod ("Pour une sociologie de l'Islam", *Revue d'histoire et de philosophie religieuse*, XL/4, 1960; *Introduction à la sociologie de l'Islam*, Paris 1958), Montgomery Watt (*Islam and Integration of Society*, London 1961), Louis Gardet (*La Cité musulman, vie social et politique*, Paris 1970; *L'Islam, religion et communauté*, Paris 1978), C. A. O. Van Nieuwenhuijze (*Sociology of the Middle East*, Leiden 1971), John Espozito (*Islam and Development; Religion and Socio-political Change*, Syracuse 1980) ve Bryan Turner (*Weber and Islam*, London 1974) gibi sosyologların çalışmaları takip etmiştir.

Fransa'da değişik bir metotla müslüman toplumların problemlerini inceleyen Jacques Berque'in "Cent ving cinq ans de sociologie maghebine" (*Annales économiques, sociétés, civilisations*, II/3, 1956), "Quelques problemes de l'Islam maghebine" (*Archives de sociologie des religions*, sy. 3, 1957), *Normes et valeurs dans l'Islam contemporaine* (Paris 1966), *Magheb, histoire et société* (Alger 1974) adlı çalışmaları İslâm sosyolojisinin doğmasında önemli rol oynamıştır. Uzun zaman Mağrib'de sosyoloji dersleri veren ve Mısır'da Fransız Enstitüsü'nde profesör olarak görev yapan Berque müslüman toplumları yakından tanıma, problemlerini yerinde tesbit ve inceleme imkânı bulmuştur.

Berque'in yaklaşımını bugün talebesi Jean-Paul Charnay sürdürmektedir. *La Vie musulmane en Algérie* (Paris 1965), *Islamic Culture and Socio-Economic Change* (Leiden 1971), *Sociologie religieuse de l'Islam* (Paris 1977) adlı eserlerin müellifi olan Charnay'in bütünüyle İslâm sosyolojisine hasredilmiş bulunan son kitabı, Batı'da İslâmî konularda yapılan inceleme ve araştırmaların din sosyolojisi açısından ilk sentezi sayılabilir. Eser özellikle genel din sosyolojisinin bakış açısını, amaç ve metotlarını müslüman toplumların dinî-sosyal realitelerine uygulamanın özel metodik esaslarını tesbit için yazılmış bir deneme mahiyetindedir. Charnay'e göre genel din sosyolojisi daha çok Uzakdoğu dinleri, ilkel dinler ve hristiyan toplumların inançları, kültürleri üzerine kurulmuştur; böyle bir temele dayanan din sosyolojisinin yaklaşımlarını, yukarıdakilerden oldukça farklı olan müslüman toplumların sosyal realitelerini açıklamak için bunlara aynen uygulamak mümkün değildir. Çünkü İslâm inancı ve sistemiyle bu inanca ve sisteme uygun şekilde oluşmuş müslüman grup ve topluluklar kendilerine has dinî-sosyal ve kültürel üniteler teşkil etmişlerdir. Bu sebeple Vincent Monteil, Batı'daki sosyolojik yaklaşımların İslâmiyet'in sosyal realitesini açıklamakta yetersiz olduğunu belirterek konunun çözümü maksadıyla esasen İslâm'ın kendi bünyesiyle uyumlu zihniyetini ve inanç sistemini araştırmak gerektiğine işaret etmektedir. Weber'in İslâm'la ilgili görüşlerini tenkitçi bir tarzda inceleyen Bryan S. Turner *Weber and Islam*'da (London 1974 [Max Weber ve İslâm, trc. Yasin Aktay, Ankara 1991]), bir İslâm sosyolojisi meydana getirmek amacıyla çağdaş nazarî sonuçlarla bağlantılı olarak geniş bir sosyolojik çerçeve içinde İslâmiyet'in tarihini ve sosyal yapısını aydınlatacak İslâm araştırmalarının gerekliliği üzerinde ısrarla durmaktadır.

Batılı ilim adamları, Centre Pour l'Etude des Problèmes du Monde Musulman Contemporain adlı merkezin öncülüğünde 11-14 Eylül 1961 tarihinde Brüksel'de İslâm sosyolojisi üzerine bir de tartışmalı toplantı düzenlemişlerdir.

Batı ülkelerinde yapılan bu çalışmaların yanında hemen hemen aynı dönemde bazı müslüman sosyologlar hem metot hem de muhteva olarak İslâm sosyolojisini kurma çabaları içine girdiler. Mısırlı Ali Abdülvâhid Vâfî, sosyolojiyi

yerli kültürü savunmada bir araç şeklinde görmüş ve *Contribution à une théorie sociologique de l'esclavage* (Paris 1931), *Hukûku'l-insân fi'l-İslâm* (Kahire 1979), *el-Mer'e fi'l-İslâm* (Kahire 1979) gibi adlar taşıyan önemli eserler vermiştir. İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinin tahkikli neşrini de yapan Vâfî (I-III, Kahire 1980), modern sosyolojiyi İslâm kültürü içinde uygun bir zemine oturtmaya gayret etmiştir. Vâfî'nin çalışmaları Mısır'da İslâm sosyolojisine dair birçok eserin yazılmasına öncülük etmiştir. Hasan es-Sââtî'nin *İlmü'l-ictimâ'î'l-Haldûnî* (Beyrut 1981), Abdülhâdî el-Cevherî'nin *Dirâsât fi 'ilmi'l-ictimâ'î'l-İslâmî* (Kahire 1983), Muhammed el-Behî'nin *el-İslâm fi halli müşkilâtî'l-mücteme 'âtî'l-İslâmiyyetî'l-mu'âşıra* (Kahire 1978), Salâh M. Fevâl'in *el-Mukaddime li'l-'ilmi'l-ictimâ'î'l-'Arabî ve'l-İslâmî* (Kahire 1982), Zeyneb Rıdvân'ın *en-Nazariyyetü'l-ictimâ'îyye fi'l-fikri'l-İslâmî* (Kahire 1982), Zeydân Abdülbâkî'nin *İlmü'l-ictimâ'î'l-İslâmî* (Kahire 1984) ve Sâniye M. Haşşâb'ın *İlmü'l-ictimâ'î'l-İslâmî* (Kahire 1987) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

Faslı araştırmacı Mahmûd İsmâil *Sosyolocya'l-fikri'l-İslâmî* (I-IV, Kazablanka 1980) adlı eserinde, Batı'nın sosyolojik yaklaşım ve nazariyelerinin müslüman toplumlardaki oluşumları açıklamada âciz ve yetersiz kaldığını ileri sürerek eserinde İslâm toplumlarındaki sosyolojik düşüncüyü incelemiştir. Pakistan'da Karaçi Üniversitesi'nde lisans düzeyinde İslâm sosyolojisi dersleri veren Beşâret Ali "Qur'anic Sociology" (*Voice of Islam*, XVI [11 Ağustos 1968], s. 865-880) adlı makalesinde, bilgi sosyolojisini bir araç şeklinde kullanmak suretiyle genelde laik ve parçalı karaktere sahip Batı ve Amerikan sosyolojisine karşı çıkarak çalışmasını İslâm üzerine teksif etmiştir. Aynı yönde gayret gösteren bir başka müslüman sosyolog olan Ali Şerîatî, İslâm müesseselerinin ve müslüman toplumların çağdaş meselelerini sosyolojik bir yaklaşımla incelemiştir. Ona göre sosyolojinin görevi İslâm'ı anlamak ve bilmek olmalıdır. İlyâs Bâ-Yûnus ile Ferîd Ahmed de ortak çalışmaları olan *Islamic Sociology: An Introduction* (London 1985) adlı eserlerinde İslâmî zeminde sosyolojik araştırmaların temel ilkelelerini vermeye çalışmışlar; sosyolojinin konumu, alanı, müslümanların bu disipline katkıları ve İslâm sosyolojisinin temel varsayımları üzerinde durmuşlardır.

Türkiye'de din sosyolojisi alanında ilk çalışmalar Ziya Gökalp (*İlm-i İctimâ Dersleri*, İstanbul 1329), daha sonra Necmeddin Sâdık (*İbtidât Cemiyetlerde Din Müessesesi*, İstanbul 1335) ve Hilmi Ziya Ülken ("Dinî İctimaîyyât", *Felsefe ve İctimâiyyât Mecmuası*, sy. 4 [İstanbul 1927], s. 264-271; sy. 5, İstanbul 1927, s. 321-332) tarafından yapılmıştır. Ziya Gökalp, özellikle *İslâm Mecmuası*'nda yazdığı çeşitli makalelerde dinin sosyal fonksiyonları üzerinde durmuştur ("Dinin İctimaî Hizmetleri", I, II, III, *İslâm Mecmuası*, sy. 34 [İstanbul 13 Ağustos 1331]; sy. 36 [İstanbul 10 Eylül 1331]; sy. 37 [İstanbul 24 Eylül 1331]). Gökalp'in Cumhuriyet'ten sonraki çalışmalarında din sosyal hayatın ve kültürün unsurlarından sadece biri olarak ferdin vicdanına hapsedilmiş, bazı ibadet ve dinî cemaatlerle kendini gösteren bir kurum halini almıştır. Böylece İslâmiyet sosyolojinin konusu olmaktan çıkmış, çalışmalar insanlığın ilk dini ve dinlerin tekâmülü etrafında yoğunluk kazanmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in *Dinî Sosyoloji* (İstanbul 1943) adlı eseri de herhangi bir yenilik taşımaz. Tek parti yönetimi döneminde genel sosyoloji gibi din sosyolojisi de genç nesillere Cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda yeni kimlik kazandırma görevini üstlenmiştir. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hilmi Ziya Ülken'in birlikte hazırladıkları *İbn Haldûn* (İstanbul 1940) adlı biyografik eserle din sosyolojisi çalışmalarının muhtevasında bazı değişimler olmuştur. Sabri F. Ülgener, Weber'den mülhem tarihî perspektif içinde, ilk dönem Osmanlı toplumunda hâkim dinî zihniyet ve ahlâkî telakkilerin iktisadî çöküntünün arka planını teşkil ettiğine dair hususları ihtiva eden doktora çalışmasıyla onlara katılmıştır (*İktisadî İnhitât Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul 1951, 1981). Ülken, Fındıkoğlu ve Ülgener'in çalışmaları, öteden beri devam eden dinî-içtimâî yaklaşımda bir değişiklik meydana getirmemekle beraber yeni kimlik aşılama görevine eşlik eden din sosyolojisini İslâm'a yöneltmesi bakımından o günün şartlarında önemli çalışmalar sayılabilir.

Mehmet Taplamacıoğlu *Din Sosyolojisi* (Ankara 1963) adlı eserinin son bölümünü Türkiye'de din-devlet ilişkisine ayırmış, "Yaşlara Göre Dinî Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi" (*AÜİFD*, X [1962]) ve "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri" (*a.g.e.*, XII [1964]) adlı makaleleriyle kendi toplumunun din sosyolojisine yönelmiştir. Bun-

dan başka değişik disiplinler çerçevesinde de olsa din sosyolojisi alanında yeni araştırmalar yapılmış ve eserler yazılmıştır. Şerif Mardin *Din ve İdeoloji* (Ankara 1969; İstanbul 1983) adlı eserinde Cumhuriyet Türkiye'si'nin kültürel yapısında, halk arasında yaşayan ve müslümanların kimliğini ve sosyal davranışlarını belirlemede önemli bir unsur olan "Volk İslâm"ı araştırmıştır. Mümtaz Turhan bazı kitap ve makalelerinde toplumsal farklılaşma ve kültür değişimleri çerçevesinde dinin durumunu ele almış, Nurettin Topçu ruhî ve ahlâkî faktörleri ön plana çıkardığı eserlerinde toplumların oluşması ve gelişmesinde dinî inanç ve yaşayışın önemini vurgulamış, özellikle İslâm dininin yanlış yorumlanmasının Türk toplumunun çeşitli kesimlerinde ahlâk bakımından meydana getirdiği sapmalar üzerinde durmuştur. Ali Fuat Başgil ve Osman Turan'ın din ve laiklik konusundaki eserlerinde din sosyolojisinin önemli meselelerinden olan din-devlet ilişkisi incelenmiştir. Niyazi Berkes *İslâmcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm* (İstanbul 1965) ve *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara 1975; İstanbul 1978) adlı eserlerinde Türk toplumunda fikir akımlarının ve çağdaşlaşma hareketlerinin dinî-sosyal ve tarihî arka planına inmeye gayret etmiştir. Ahmet Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı* (Ankara 1971) adlı çalışmasında sanayileşme ile birlikte artış gösteren dernekleşmeyi inceleme konusu yapmıştır. M. Rami Ayas ve Ünver Günay doktora ve doçentlik çalışmalarını Türk toplumunun sosyal meselelerine tahsis ederek dinî hayatı, sosyokültürel mirası, dinî grupları ele almışlardır. Erol Güngör, Âmiran Kurtkan Bilgiseven, Orhan Türkoğlu, Baykan Sezer, Ümit Meriç ve diğer bazı araştırmacıların da bu alanla ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

Son yıllarda sayıları giderek artan ilâhiyat fakültelerinde din sosyolojisi ana bilim dalının yer alması, din bilimleri enstitüsü ve sosyal bilimler enstitüsü gibi lisans üstü öğretim yapan kurumlarda genel olarak din sosyolojisi ve özellikle İslâm sosyolojisi alanlarında yüksek lisans ve doktora programlarının açılması, tez çalışmaları yaptırılması ümit verici gelişmelerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* (trc. Nafiz Daşman), İstanbul 1956, s. 64-106; a.mlf., *es-Siyâsetü'l-medeniyye* (trc. Mehmet Aydın v.dğr.),

İstanbul 1980, s. 36-69; Gazzâlî, *İhyâ* (trc. Ahmet Serdaroglu), İstanbul 1975, II, 157 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 271-275, 346-347, 420-421, 480-490; G. Mensching, *Sociologie religieuse* (trc. P. Jundt), Paris 1951, s. 7-18; H. Freyer, *Din Sosyolojisi* (trc. Turgut Kalpsüz), Ankara 1964, s. 2-4, 29-78; a.mlf., *İctimât Nazariyeler Tarihi* (trc. Tahir Çağatay), Ankara 1977, s. 190-200; Harun Han Şirvanî, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1965, s. 46-64, 94-114; H. Desroche, *Sociologies religieuses*, Paris 1968, s. 7-55; S. G. F. Brandon, "Sociology of Religion", *DCR*, s. 582-586; C. A. O. Van Nieuwenhuijze, *Sociology of the Middle East*, Leiden 1971, s. 8-40; J. P. Charnay, *Sociologie religieuse de l'Islam*, Paris 1977, s. 11-49, 421-426; Salâh Mustafa el-Fevvâl, *el-Mukaddime lî'l-'ilmî'l-ictimâ' iyyî'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Kahire 1982, s. 111-133, 171-184; Maan Halil Ömer, *Naḥve 'ilmî ictimâ' in 'Arabiyyin*, Bağdad 1984, s. 96-170, 326; R. Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (trc. Alemdar Korkmaz), İstanbul 1986, s. 105-118, 314-338, 505-509, 551-570; M. Weber, *Sosyoloji Yazıları* (trc. Taha Parla), İstanbul 1986, s. 10, 514-526; Tal'at Gannâm, *'İlmü'l-ictimâ' min manẓûrin İslâmiyyin*, Kahire 1987, s. 37-120; Recep Şentürk, *Çağdaş Mısır'da Sosyoloji Çalışmaları* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-58, 82-87; Berrin Eyce, *Fransız Sosyologu Gabriel Le Bras'da Din Sosyolojisi* (yüksek lisans tezi, 1988), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 7-55; İzzet Er, "Din Sosyolojisi Araştırmaları ve Problemleri", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun 1989, s. 99-106; a.mlf., "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Bursa 1986, s. 125-131; a.mlf., "Genel Olarak Batıda İslâm Sosyolojisi Çalışmaları ve Jean-Paul Charnay", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 10, Ankara 1987, s. 79-82; Mehmet Rami Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara 1991, s. 9-11; Selâhaddin Âsım, "İctimaiyyât ve Şeriat-i İslâmiyye", *SM*, II/28 (1324); a.mlf., "İlm-i İctimâa Nazaran İslâmiyet", a.e., II/33 (1325); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Bizde Dinî Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları", *Folklor Postası*, sy. 7, İstanbul 1946; sy. 8 (1946); sy. 29 (1946); Mehmet Karasan, "Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları", *ACİİFD*, II/4 (1953), s. 561-69; Mehmet Taplamacıoğlu, "Din Sosyolojisi Çalışmaları", a.e., VIII (1960), s. 55-60; a.mlf., "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler", a.e., X (1963), s. 49-63; a.mlf., "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", a.e., XII (1964), s. 83-95; Ünver Günay, "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü", *EAİİFD*, VI (1986), s. 94-113; P. H. Vrijhof, "Din Sosyolojisi Nedir?" (trc. M. Emin Köktaş), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, İzmir 1987, s. 505-526; James B. Belford, "The Sociology of Religion 1945-1989", *Social Compass*, XXXVII/1, London 1990, s. 45-64; R. N. Bellah, "The Sociology of Religion", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York 1972, XIII-XIV, 406-413; D. Winston, "Sociology of Religion", *EAm*, (1987), XIII, 393-400.

İZZET ER

ed-Dîn ve'd-DEVLE

(الدين والدولة)

Hristiyan iken ihtidâ eden
Ali b. Rabben et-Taberî'nin

(ö. 247/861'den sonra)

Hız. Muhammed'in
peygamberliğini ispat için
yazdığı eser.

Ünlü bir hekim ve Nestûrî mezhebine mensup bir hristiyan iken Abbâsî Halifesi Mutevekkil -Alellah'ın (847-861) teşviikle yetmiş yaşında müslüman olan Ali b. Rabben et-Taberî, bundan sonra İslâmiyet'i savunmak ve Hristiyanlığı tenkit etmek maksadıyla iki eser kaleme almıştır. Bunlardan biri *er-Red 'ale'n-naşârâ*, diğeri ise *ed-Dîn ve'd-devle fî işbâtî'n-nebiyyi Muḥammed şallallâhu 'aleyhi ve sellem*'dir. İkinci eser birincisinden hacim bakımından daha büyük, muhteva açısından daha önemlidir. Eser bir mukaddime, on bab ve kısa bir hâtmeden oluşmaktadır.

Müellif mukaddimede, Tevrat ve İnciller'de Hz. Muhammed'in ismi ve nitelikleri yer aldığı halde yahudi ve hristiyanların bu gerçeği gizlediklerini ve kutsal metinler üzerinde bazı tahrifatta bulunduklarını, amacının bu durumu açıklığa kavuşturmak olduğunu söylemektedir. Kendisinden önce aynı konuda birçok müslüman müellifin kitap yazdığını, fakat bunlardan bazısının ifadesinin yetersiz ve üslûbunun bozuk olduğunu, bazısının sadece müslümanlara hitap ettiğini, bir kısmının da Tevrat ve İnciller'i lâıykıyla tanımadan Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı İslâm'ı şiirle savunmaya kalkıştığını belirtir. Kendisinin ise bu üç dinin kutsal kitaplarını çok iyi bildiğini, hasımları tarafından İslâm'a yöneltilen eleştirileri teker teker ele alarak bu konudaki iddiaları çürüttüğünü, terminoloji ve üslûp bakımından okuyucunun anlayacağı bir yöntem uyguladığını, bu özelliklerinden ötürü eserinin emsallerinden daha başarılı olduğunu savunur. Reddiyeler tarihinde bu eserin önemi, Kitâb-ı Mukaddes'i iyi bilen eski bir hristiyan tarafından yazılmış olmasıdır. Ali b. Rabben, Kitâb-ı Mukaddes'i Hz. Muhammed'in beşaretiyle ilgili İslâmî görüşü savunmak amacıyla kullanmış ve onun birçok pasajını bu açıdan tefsir etmiştir. Kutsal metin olarak mütercim Markos'un Süryânice tercümesinden fay-